

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES

Исмаилова А.К.

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЛГАЧКЫ ДИНИЙ ИШЕНИМДЕР МЕНЕН
 ИСЛАМ ДИНИНИН ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНУҮЛӨРҮ**

Исмаилова А.К.

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПЕРВЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЕРОВАНИЙ
 И ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

A.K. Ismailova

**THE FIRST INTERACTION OF RELIGIOUS BELIEFS AND THE
 ISLAMIC RELIGION IN KYRGYZSTAN**

УДК: 82.101.1/316.4 (572.2)

Аталган макалада Кыргызстандагы алгачкы диний ишенимдер менен ислам дининин өз ара аракеттенүүлөрү маселелери каралып, мусулманчылык менен катарлаш диндин алгачкы формаларынын калдыктары да белгилүү бир деңгээлде сакталып келгендиги, андан тышкары исламга чейинки коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү баскычтарынан калган алгачкы диний ишенимдер каада-салттарда ислам менен бир катарда, айрым учурларда ага аралашып жашагандыгы туурасында айтылат.

Негизги сөздөр: диний ишенимдер, ислам дини, рухий жашоо, тотемизм, фетишизм, анимизм, магия, миф, шаманчылык.

В данной статье рассматриваются проблемы взаимодействия первых религиозных верований и исламской религии в Кыргызстане и говорится о том, что вместе с мусульманством сохранились и в определенном уровне пережитки архаических форм религии, также первых религиозных верований, оставшиеся от различных ступеней общественного развития до появления ислама, которые жили в традициях вместе с исламом.

Ключевые слова: религиозные верования, исламская религия, духовная жизнь, тотемизм, фетишизм, магия, миф, шаманизм.

In this article the problems the first interaction religious beliefs and islam religion are examined in Kyrgyzstan and talked that together with an islam saved and in a certain level vestiges of archaic forms of religion, also the first religious beliefs, remaining from the different stages of community development to appearance of islam, that lived in traditions together with an islam.

Key words: religious beliefs, Islam religion, spiritual life, totemizm, fetishism, magic, myth, shamanizm.

Жакшы маалым болгондой, Кыргызстанда патриархалдык феодалдык мамилелердин үстөмдүк кылуусу элдин рухий жашоо-турмушунда диндин маанилүү орунду ээлешине себеп болгон. Кыргыздардын расмий дини ислам болуп эсептелсе да, ал элдин диний түшүнүктөрүнүн толук мазмунун түзгөн эмес.

Анын үстүнө мусулманчылык менен катарлаш диндин алгачкы формаларынын калдыктары да белгилүү бир деңгээлде сакталып келген. Азыркы Кыргызстандын аймагында исламдын таралышы IX-XII кк. таандык. Кыргыздар алгачкы диний ишенимдерин XVI к. чейин гана эмес, андан кийин да узак убакыттарга чейин кармап келишкендиги белгилүү. Осмон түрктөрүнөн чыккан Сейфи (XVI к.) кыргыздарды «мусулман да каапыр да болгон эмес» деп жазган. Махмуд ибн-Вели (XVII к.) кыргыздарды капырлар деп атап «алар өлкөгө өзбектердин келиши менен мусулман болуп калышы ыктымал» деген. XVII к. Теңир-Тоолук кыргыздарга жунгарлардын бир катар кол салууларынын мезгилинде кыргыздардын бир бөлүгү мусулман калкы жашаган Фергана өрөөнүнө жана ага тутумдаш тоолуу райондорго оошуп отурукташуусуна байланыштуу мусулман дини кыргыздарга кеңири тарала баштаган. Жаңы чөйрөдө кыргыздар жаңы динди да тез кабыл ала баштайт. Бирок Жунгар хандыгы кулагандан кийин кыргыздардын мурдагы жашаган жерлерине кайтып келиши менен алардын мусулмандашуу процесси кайрадан солгундап кеткен.

Кыргыздардын арасында ислам дининин өтө кеңири таралышы Кокон хандыгынын учуруна туура келет. Анткени, динди таратуу Кокон башкаруучуларынын саясатынын бир бөлүгү болгон. Кыргызстандын аймагындагы стратегиялык мааниси бар жайларда чептер курулуп, мечиттер салынып, кокондук молдолор мечиттерди тейлей баштаган. Бирок кыргыздардын диний турмушунда мечиттин ролу чектелген абалда болгон. Анткени, мечиттер көбүнчө чеп ичинде курулуп, ал эми кыргыздар болсо алардан оолагыраак көчүп жүрүүгө аракет кылышкан. Ошого карабастан XIX к. кыргыздар маңызын терең түшүнбөсө да, исламдын негизги ырым-жырымдарын өздөштүрө баштаган.

Исламга чейинки коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү

баскычтарынан калган алгачкы диний ишенимдер каада-салттарда ислам менен бир катарда, айрым учурларда ага аралашып жашап келген. Кыргыздардын көз карашында диний ишенимдердин мурдагы калдыктарынан сакталып калган эң алгачкы формаларынын арасында тотемдик (ыйык) түшүнүктөр да болгон. Дегеле кыргыздардын исламга чейинки алгачкы диний ишенимдеринин формалары катары төмөнкүлөрдү атоого болот:

Тотемизм (америкалык индеецтердин тилинде ot totem – анын уруусу) – айрым жаныбарлар менен өсүмдүктөр адамдар менен уруунун байыркы бабасы же колдоочусу экендигине ишеним. Ал боюнча айрым уруктардын же уруулардын келип чыгышы жагынан кээ бир айбанат, канаттуулар менен тукумдаш (бир кандаш) деген идеяга негизделип, ошолордун сөөктөрүн, канаттарын жана башка мүчөлөрүн ыйыкташтырууга алып келген. Түндүк кыргыздардын бир чоң уруусунун «бугу» деп аталышы, ага байланыштуу бир катар ишенимдердин болушу кыргыздардын бүгүнкү күндө да өздөрүнүн түпкү теги катары айрым бир жаныбарларды урматтаганын айгинелейт. Буга бүркүт, карышкыр, тоо текени урматтоо жөнүндөгү кеңири жайылган ишенимдерди да байланыштырууга болот. «Алгачкы жамааттын адамы өзүн жаныбардын ысымы менен атап, ага өзүнүн «агасы» катары мамиле кылып, анын этин жегенден баш тарткан учурларда мындай жаныбар тотем деп аталган. Клан (уруу) өзүнүн тотеми катары тигил же бул жаныбарларды же өсүмдүктөрдү урматтап-сыйлоосунун себеби болуп уруу мүчөлөрүнүн өмүрү тигил же бул жаныбар менен өсүмдүктүн жашоосу менен байланыштуу, бул жаныбардын же өсүмдүктүн өлүмү ошол адамдын өлүмүнө алып келет деген ишеним эсептелсе керек» [3].

Ошону менен катар, кыргыздар зороастризмдик мүнөздөгү ишенимдерге ылайык кээ бир айбанаттарга да сыйынышат. Мындай урматтоолордун объектиси мифтик ак тайлак, ак илбирс, жылан, үкү, аюу ж.б. болгон. Кыргыздардын диний түшүнүгүндө маанилүү орунду табияттын көрүнүштөрүнө табынуу ээлеп, алардын эң эле байыркысы асманга-теңирге сыйынуу болгон. Кыйынчылык учурунда кыргыздар асманды карап: «Теңир колдой көр» деп тилек кылып суранышкан. Жаштарга бата бергенде же кимдир бирөөнү жакшы тилек менен алкаганда «Теңир жалгасын», ал эми кимдир бирөөнү каргаганда «Теңир урсун» дешкен. Кыргыздар асманды кудай катары баалоо менен бирге, Айга, жылдыздарга да табынышкан. Табиятка сыйынууда тиричиликтин башаттары катары Жер менен сууга табынуу да маанилүү орунду ээлеген [2].

Кыргыздар бүткүл жер бетин, «жер-сууну» жараткан катары көрүшкөн. «Жер-сууга» сыйынууда курмандыкка мал союу да эң байыркы ырым-жырымдардын бири болгон. Кыргызстандын Түштүгүндө жашаган эл эң байыркы замандан эле Сулайман тоосун ыйык тутуп, ага сыйынып келген. Ислам дини чыккандан кийин бул тоо Фергана чөлкөмү

үчүн экинчи Меккеге айланган. Түндүк кыргыздардын эли Кочкор өрөөнүндөгү «Кочкор-Ата» тоосуна сыйынып, ал жер ыйык мазарга айланган. Кыргыздардын тоо, көл, булак, дарак, ашууларды ыйык тууусу чарбачылыкка көчмөн турмушка байланыштуу келип чыккан. Табияттын көрүнүштөрүнө сыйынуунун укумдан-тукумга калып келген элементтери отко сыйынуудан коломтого сыйынуудан көрүнөт. Ал коломто менен байланышкан үй-бүлөлүк турмуштук ырым-жырымдарды жана байыркы түркчө түшүнүктөгү Теңирдин жары Умай Энеге сыйынуунун калдыктарын бириктирген.

Фетишизм (португалдык тилде fetiche - тумар) – жансыз нерселердин керемет касиеттери менен сапаттарына ишенүү. Мисалы, кыргыздар көз мончоктун, тумардын, оттун, суунун, тоонун, таштын керемет касиеттерин өзгөчө жогору баалашкан. Жаратылыштын күчтөрүнө сыйынуу, мисалы: «обо» асман, көктүн, жер, таштын, бардык нерселердин «ээси» бар деп эсептөө дагы исламга чейинки диний ишенимдердин арасынан өзүнчө бир көрүнүш катары кароого болот. Кийинчерээк, азыркы мезгилде деле, башбичелер бала-бакыраны эмдеп, жүрөгүн көтөрүп, бешикке салганда: «Менин колум эмес Умай Эненин колу», деп ырымдап айтканы кездешет. Шаман дини жана дарылоонун ага байланышкан түшүнүктөрү, ыкмалары кыргыздардын көз карашында маанилүү орунду ээлеп, алардын турмуш-тиричилигинде бекем сакталып келген. Шаман эркектерди «бакшы», ал эми шаман аялдарды «бүбү» деп аташкан. Бакшылар ак жана кара болуп, өтө кудуреттүүсү кара бакшы деп эсептелген. Бакшылардын негизги милдети ооруларды, эң башкысы жандуу (нерв) ооруларын дарылоо, «көзү ачыктык» кылуу болгон. Алар «жиндердин» жардамы менен «дарылап», «көзү ачыктык» кылышкан. Бакшылык касиет укумдан-тукумга калат деп эсептелген.

Анимизм (латынчадан anima – рух, жан) – ата-бабанын арбагы, жин-шайтандар, ж.б.у.с. көзгө көрүнбөгөн рухий керемет күчтөргө сыйынуу. Ата-бабалардын арбагына сыйынуу кыргыздардын исламга чейинки диний көз караштарынын ичинен көрүнүктүү орунда турат. Элдик диний ишенимдерди изилдөөчү археологиялык, этнографиялык жана ошондой эле фольклордук материалдар муну тастыктай алат. Эгерде археологиялык материалдар диндин тарыхынын байыркы мезгилин изилдөөдө жардам берсе, этнографиялык, өзгөчө фольклор, анын ичинде «Манас» эпосу кыргыздардын кийинки мезгилдеги бир топ диний ишенимдери жөнүндө баалуу маалымат берет.

Өлгөн адам жөнүндө жаман пикир айтууга болгон эмес, өлүк коюлган күмбөз, мүрзөлөр «ыйык жерлер» деп эсептелген. Жан-жаныбарлардан садага чабылып, мал союлган. Бизге белгилүү болгондой ата-бабалардын арбактарына сыйынуунун негизин «ата-бабалардын жаңы реалдуу жашайт», деген анимистикалык көз караш түзөт. Ал боюнча ата-бабалардын арбактары өздөрү өлсө дагы, тирүүлөрдүн

турмушун байкап, өзүнүн укум-тукумун колдоп турат. Бул сыйынуу коомдук өнүгүүнүн патриархалдык-уруулук коомуна тиешелүү. Себеби бул мезгилде уруунун аксакалдары жогорку сый-урматта болуп, алар өлгөндөн кийин дагы өздөрүнүн уруусундагы адамдардын турмуш-тиричилигинин баарын көрүп, аларды колдоп турат дешкен. Эпикалык чыгармаларда дагы «арбакка арнап соёлу», «ата-баба арбагы бизди колдой көр», - деген саптар көп кездешет.

Магия (англисчеден magic – сыйкырчылык) – адамдын керемет күчтөрүнө ишенүү. Мисалы, адамды илдеттен арылтуу же дартка чалдыктырууну көздөгөн «ак» же «кара» мүнөздөгү эмчилик-домчулук, көз тийгизүү, башын айландыруу ж.б.у.с. керемет аракеттер.

Демек, биздин замандын VII кылымына чейин Кыргызстандын аймагында Борбордук Азиянын башка чөлкөмдөрүндөй эле отпарастык (зороастризм) менен бутпарастык (буддизм), несториандык (христиандык диндин чыгыш багыты) менен манихейлик, теңирчилик сыяктуу түрдүү диний ишенимдер өкүм сүрүп турган. Алардын таасири кайсыл чөлкөмдө күчтүү болсо, ошол жерлерде алардын сыйынуучу жайлары курулуп, айланасында жашаган тургундар ошол динге сыйынышчу. Диний ишенимдердин көп түрдүүлүгүнүн натыйжасында Жети-Суу аймагында жана Кыргызстандын чөлкөмүндө диний архитектуралык курулуштар (теңирчилик храмдары, бутпарастык монастрлар, несториандык чиркөөлөр, отпарастык-маздеисттик наустар, капицалар), сыйынуучу мазар-жайлар көп учурайт [1].

Мындай жайлардын калдыктары Кыргызстандын аймактарындагы археологиялык эстеликтерде камтылып, алар жөнүндөгү маалыматтар кытай, араб жана европалык булактарда кеңири айтылат. Тарыхый маалыматтарга караганда жогору жакта аталган диний ишенимди алып жүрүүчүлөрдүн ортосунда кээде айыгышкан күрөштөр, өз ара аракеттенүүлөрү болуп турган. Бирок, ал диний ишенимдердин эч бири ислам дини келгенге чейин жергиликтүү тургундардын негизги бөлүгүн камтыган үстөмдүк кылуучу ишенимге айланган эмес. Алардын ичинен биздин заманга чейинки мезгилдерде эле калыптанып, калдыктары жаңы доорго чейин жеткен теңирчилик (Теңир кудай) көчмөн түрктөрдө, энесайлык кыргыздарда зор ролго ээ болгондугун айта кетүү ашыктык кылбайт.

Кыргызстандын аймагынын ислам таасирине активдүү кириши биздин замандын VIII кылымынын ортосунан башталса да, бул дүйнөлүк ири дин менен биздин ата-бабаларыбыздын алгачкы таанышуусу жүз жыл мурун илгери – б.а. VII кылымдын орто ченинде эле болгондугу тарыхтан маалым болду.

Адабияттар:

1. Батманов И.Л. Язык енисейских памятников древней тюркской письменности. - Фрунзе, 1959. - С. 124.
2. Сарыгулов Д. Тенгрианство и глобальные проблемы современности. Тенирчилик – кыргыздардын дүйнө таанымы, түбөлүк билими. - Бишкек: Фонд «Тенир Ордо», 2002. - С. 48.
3. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. - М., 1983. - С. 643.

Рецензент: к.филос.н. Асанов Ж.К.